

*Сіроштан Т. В.,*

*кандидат філологічних наук, доцент,*

*докторант Запорізького національного університету*

## **ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ НАЗВ УЗАГАЛЬНЕНИХ ОЗНАК У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ**

**Анотація.** Стаття присвячена дослідженню лексико-словотвірних типів назв узагальнених ознак на матеріалі праслов'янської мови. Встановлено, що в дописемний період найпродуктивнішими формантами були **-ostь** та **-ota**. Рідше деад'єктиви з абстрактною семантикою утворювалися за допомогою суфіксів **-ina, -izna, -ica, -ьva, -oba, -yni**.

**Ключові слова:** абстрактний іменник, деад'єктив, лексико-словотвірний тип, суфікс, формант.

**Постановка проблеми.** Абстрактні іменники (в тому числі назви узагальнених ознак) є номенами на позначення нематеріальних об'єктів (понять, ідей), необхідних для забезпечення інтелектуально-духовного життя людини. Вони підкреслюють найважливіші якості предмета й становлять найвищий ступінь мовного абстрагування. Такі назви перебувають у точці перетину мови й свідомості, мовлення й думки, здатність до абстрагування забезпечує сама мова [1, с. 16], тому дослідження абстрактної лексики є актуальним з погляду аналізу процесів становлення як мови, так і мислення.

Абстрактні іменники називають найбільш значущі в духовній, інтелектуальній та емоційній сфері процеси, явища, стани, поняття, уявлення. Це зумовлює постійний інтерес лінгвістів до абстрактів, активне вивчення яких розпочалося ще в XIX столітті [2, с. 3]. Різні аспекти категорії абстрактності висвітлювалися в працях

таких учених, як П. Білоусенко, Л. Булаховський, М. Войтила-Свержовська, І. Ковалик, Н. Медведовська, В. Німчук, З. Піскозуб, Л. Полюга, О. Потєбня, Н. Тома, І. Чепіга, Л. Чернейко, В. Шадура, однак ці дослідження не містять вичерпного словотвірного аналізу абстрактів дописемного періоду. Метою статті є опис лексико-словотвірних типів деад'єктивів з абстрактним значенням, утворених суфіксальним способом, і встановлення їх продуктивності в праслов'янській мові.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Відприкметникові найменування узагальненої ознаки передбачають наявність у предмета в широкому розумінні якості, властивості, названої мотивувальним словом, або його стан, на який вказує мотивувальний прикметник [3, с. 113]. У словотвірній структурі деад'єктивів праслов'янської мови з абстрактним значенням виокремлюються такі форманти: **-ostь, -ota, -ina, -izna, -ica, -yni, -ьba, -oba** та ін.

1. За допомогою суфікса **-ostь**, який виник на слов'янському ґрунті в результаті злиття кількох давніх формантів (**-es- / -os-** і **-ть**) [4, с. 120], у праслов'янській мові утворювалася велика кількість відприкметникових абстрактів із різноманітною семантикою.

1.1. Найменування внутрішнього стану істоти, психічних відчуттів, властивостей її характеру становлять найбільшу за обсягом групу, наприклад: **\*bolgostь** (ЭССЯ 2 173, Sławski I 305) “доброта, добродушність” від **\*bolgь(jь)** або від **\*bolgo**; **\*bujestь** (ЭССЯ 3 83) “безумство, дурість; марнославство, зарозумілість; сміливість, хоробрість” (**\*bujь** “нерозумний, безумний”); **\*edьnostь** (6 18) “єдність; самотність” (**\*edinь, \*edьнь**); **\*xytrostь** (8 162) “хитрість, кмітливість” (**\*xytrь**); **\*xorbrostь** (71) “хоробрість” (**\*xorbrь**); **\*jarostь** (8 175) “гнів” від **\*jarь(jь)** “гарячий, крутий, жорстокий”; **\*l'ubezьnostь** (15 170) “люб'язність, прихильність, любов” (**\*l'ubezьнь**); **\*l'ubostь** (178) “доброта, любов; задоволення” (**\*l'ubь**); **\*l'udnostь** (201) “людяність; багатолюдність” (**\*l'udьнь(jь)** “властивий людям; багатолюдний”); **\*l'utostь** (227) “суворість, жорстокість, лютість” від **\*l'ut ь(jь)** тощо.

1.2. Назви фізичних відчуттів істоти: **\*bridostь** (3 27) “терпкість, кислота, гіркота” (**\*bridькь**); **\*bridьkostь** (ЭССЯ 3 27, Sławski I 380) “гіркота; гидота” (**\*bridькь**); **\*gorьkostь** (ЭССЯ 7 55) “гіркість” (**\*gorькь**) та ін.

1.3. Найменування фізичного стану, зовнішнього вигляду істоти, наприклад: *\*bьdrostь* (3 111) “бадьорість” (*\*bьdrь*); *\*gluxostь* (6 145) “глухота” (*\*gluxь*); *\*golostь* (6 212) “нагота, оголеність” (*\*golь*); *\*xromostь* (8 101) “кульгавість” (*\*xromь*); *\*krasьnostь* (12 108) “надзвичайна краса” (*\*krasьnь*) тощо.

1.4. Назви узагальнених якостей, властивостей: *\*bujьnostь* (ЭССЯ 3 85, Sławski I 442) “буйність; пишність; бурхливий розвиток, розквіт” від *\*bujьnь* “буйний”, пор. *\*bujestь* (Sławski I 441) “те саме”; *\*bьrzostь* (ЭССЯ 3 136, Sławski I 426) “швидкість; квапливість; стрімкість” (*\*bьrzь*); *\*bystrostь* (ЭССЯ 3 152, Sławski I 479) “чистота, ясність, прозорість; кмітливість; швидкість” (*\*bystrь*); *\*čistostь* (ЭССЯ 4 120) “чистота; ясність, прозорість” (*\*čistь*); *\*čęstostь* (Sławski II 193) “щільність” (*\*čęstь* “щільний, густий”).

1.5. Назви узагальнених ознак за кольором, наприклад: *\*bělость* (ЭССЯ 2 74, Sławski I 235) “білизна, чистота” (*\*bělь*); *\*blědostь* (ЭССЯ 2 111, Sławski I 259) “блідість” (*\*blědь*); *\*čьrnostь* (Sławski II 236) “чорнота, темнота” (*\*čьrnь*) тощо.

2. Суфікс **-ota**, який виник у результаті приєднання форманта **\*-to-** до прикметникових основ [4, с. 120], конкурував із суфіксом **-ostь**, що зумовлює наявність схожих лексико-словотвірних значень відприкметникових абстрактів.

2.1. Найменування фізичного стану, зовнішнього вигляду істоти: *\*bosota* (ЭССЯ 2 222, Sławski I 339) “стан босого” (*\*bosь*); *\*bьdrota* (ЭССЯ 3 111) “ошатність, франтівство; бадьорість” (*\*bьdrь*); *\*gluxota* (6 145) “глухість” (*\*gluxь*); *\*golota* (6 213) “нагота, оголеність” (*\*golь*); *\*xromota* (8 101) “кульгавість” (*\*xromь*); *\*lysota* (17 43) “стан лисого, ця якість в узагальненому вигляді” (*\*lysь*) тощо.

2.2. Назви внутрішнього стану істоти, психічних відчуттів, особливостей її характеру: *\*edinota*, *\*edьnota* (6 11) “єдність; самотність” (*\*edinь*, *\*edьnь*); *\*jarota* (8 175) “гнів” від *\*jarь(jь)*; *\*l'ubota* (15 179) “насолода, задоволення” (*\*l'ubь*).

2.3. Найменування фізичних відчуттів істоти, наприклад: *\*kys(b)lota* (13 275) “кислота, кислий смак” (*\*kys(b)lь*).

2.4. Назви узагальнених якостей, властивостей, наприклад: *\*bolgota* (ЭССЯ 2 173, Sławski I 306) “добро, благо” від *\*bolgь(jь)*; *\*bystrota* (ЭССЯ 3 153, Sławski I 479) “чистота, ясність; кмітливість” (*\*bystrь*); *\*čęstota* (ЭССЯ 4 106, Sławski II 193)

“щільність, густина” (\**čestь*); \**čistota* (ЭССЯ 4 121, Sławski II 210) “чистота; охайність” (\**čistь*); \**dorgota* (ЭССЯ 5 76) “дорожнеча; дорогоцінність” (\**dorgь*).

2.5. Назви узагальнених ознак за кольором, наприклад: \**bělota* (ЭССЯ 2 75, Sławski I 236) “білизна” (\**bělь*); \**blědota* (ЭССЯ 2 111) “блідість” (\**blědь*); \**čьrnota* (ЭССЯ 4 154, Sławski II 237) “чорнота, темнота” (\**čьrnь*) та ін.

3. Праслов'янський суфікс **-ina** у відприкметниковому словотворенні найперше продукував саме абстракти – назви властивостей і якостей [5, с. 8], що утворювали кілька лексико-словотвірних типів.

3.1. Найменування узагальнених якостей, властивостей: \**bujina* (ЭССЯ 3 84) “буйність” (\**bujь* “нерозумний, безумний”); \**byrzina* (136) “швидкість; квапливість; стрімкість” (\**byrzь*); \**bystrina* (ЭССЯ 3 152, Sławski I 478) “чистота, ясність; кмітливість” (\**bystrь*); \**čistina* (ЭССЯ 4 120, Sławski II 209) “чистота” (\**čistь*); \**ěsknina* (ЭССЯ 6 50) “ясна погода; яскравість (світла)” мотивується прикметником \**ěsknь* “ясний”; \**krōtina* (13 30) “жорсткість, міцність” (\**krōtь*).

3.2. Назви фізичних відчуттів істоти: \**gorьčina* (7 53) “гіркість” (\**gorькь*); \**kyselina* (13 270) “кислий смак, кислота” (\**kyselь*); \**kys(b)lina* (274) “те саме” (\**kys(b)ль*).

3.3. Найменування внутрішнього стану, психічних відчуттів істоти: \**l'utina* (15 224) “суворість, жорстокість, лютість” від \**l'utь(jь)*; \**xytrina* (8 161) “хитрість, кмітливість” (\**xytrь*) тощо.

3.4. Назви хвороб, епідеміологічного стану, наприклад: \**morovina* (19 238) “епідемія” від \**morovь(jь)*.

3.5. Назви узагальнених ознак за кольором є синонімами до відповідних дериватів на **-ostь** та **-ota**: \**bělina* (ЭССЯ 2 66, Sławski I 231) “білизна” (\**bělь*); \**blědina* (ЭССЯ 2 110) “блідість” (\**blědь*); \**čьrnina* (Sławski II 233) “чорнота, темнота” (\**čьrnь*).

4. Суфікс **-izna** вживався в праслов'янській мові паралельно до **-ina** для творення різних за значенням абстрактів [4, с. 119], у тому числі й від прикметникових основ: \**bělizna* (ЭССЯ 2 68, Sławski I 232) “білизна” (\**bělь*); \**golizna* (ЭССЯ 6 207) “нагота” (\**golь*); \**golovizna* (7 10) “суть справи, головне”

(\*golva); **\*jarizna** (8 175) “терпкість, різкість; злість” від **\*jarь(jь)** “гарячий, крутий, різкий”; **\*krivizna** (12 164) “кривизна, вигин; викривленість” (**\*krivь**); **\*modrizna** (19 99) “блакитний колір” (**\*modrь** “синій”); **\*bratovizna, \*bratrovizna** (Sławski I 359) від **\*bratovь, \*bratrovь**; **\*črnizna** (II 234) “чорнота” (**\*črnь**).

5. За допомогою суфікса **-ica** в праслов'янській мові від прикметникових основ абстрактні іменники утворювалися рідко [6, с. 10]. Вони позначали найчастіше найменування різноманітних хвороб – **\*blēdica** (ЭССЯ 2 110, Sławski I 259) “назва хвороби; блідість” (**\*blēdь**); **\*bujica** (ЭССЯ 3 84) “хвороба, лихоманка” від **\*bujь** “нерозумний; безумний”; **\*čьrv(j)enica** (4 167) “краснуха” (**\*čьrv(j)enь**); **\*morovica** (19 238) “смертельна хвороба; ядуха” (**\*morovьjь**); стан істоти – **\*drěmavica** (5 108) “дрімота, сонливість” (**\*drěmavь**); узагальнені якості, властивості – **\*bezgluzdica** (2 25) “дурниця” (**\*bezgluzdь**) тощо.

6. Суфікс **-ьба, -оба**, який виник у результаті нашарування праїндоевропейського за походженням форманта **-ba** на основи первинних абстрактів на **-ь** або **-о-** [7, с. 62], трапляється в дериваційній структурі незначної кількості назв узагальнених ознак.

6.1. Назви почуттів, настрою, внутрішнього стану істоти за певними ознаками: **\*gьrdoba** (ЭССЯ 7 205) “гордість, упертість” від **\*gьrdь** “гордий”; **\*xudoba** (ЭССЯ 8 110, ЕСУМ VI 219) “злість” (**\*xudь** “поганий, худий”); **\*lěnoba** (ЭССЯ 14 207) “лінощі” (**\*lěnь**); **\*miloba** (19 36) “скорбота, туга; блаженство” (**\*milь** “такий, що викликає співчуття; милий, люб'язний, приємний”); **\*zьloba** (Sławski I 61, ЕСУМ II 266) “зло, злість” (**\*zьlь**).

6.2. Фізичний стан істоти, її зовнішній вигляд характеризують такі абстракти: **\*xudoba** (ЭССЯ 8 110, Sławski I 61) “хворобливість” (**\*xudь** “худий, малий, бідний”); **\*xvoroba** (ЭССЯ 8 128, ЕСУМ VI 168) “хвороба, неміч” (**\*xvorь**), пор. **\*ch(v)oroba** (Sławski I 61); **\*lьgoba** (ЭССЯ 17 65) “полегшення (від хвороби, болю)” від **\*lьgь(jь)** “м'який, легкий”; **\*тьдьloba** (20 209) “слабкість, безсилля, запаморочення” (**\*тьдьlь(jь)** “слабкий, в'ялий”).

6.3. Назви узагальненої ознаки за кольором засвідчують такі іменники: **\*běloba** (ЭССЯ 2 68, Sławski I 233, ЕСУМ I 195) “білизна, білий колір” (**\*bělь**); **\*blēdoba**

(ЭССЯ 2 111) “блідість” (\**blědъ*); \**črnoba* (Sławski II 234) “чорнота” (\**črnъ*).

7. За допомогою суфікса **-yni** від прикметникових основ твориться група абстрактів із різноманітною семантикою, синонімічних дериватам на **-ostъ, -ota, -ina** [7, с. 140]: \**bělyni* (ЭССЯ 2 83) “білизна” (\**bělъ*); \**bolgyни* (ЭССЯ 2 174, Sławski I 139) “доброта, добро” від \**bolgъ(jь)*; \**čestynи* (ЭССЯ 4 106) “щільність, густина” від \**čestъ* “щільний, густий”; \**dorgynи* (5 78) “дорожнеча; вартість, цінність” (\**dorgъ*); \**gьrdynи* (ЭССЯ 7 205, Sławski I 139) “пихатість, гордість” (\**gьrdъ*); \**l’utynи* (ЭССЯ 15 237) “шорсткість, нерівність” від \**l’utъ(jь)*.

8. Продуктивний суфікс абстрактності **-ьstvo** в словотвірній структурі деад’єктивів трапляється, за нашими спостереженнями, нечасто: \**bogatъstvo* (2 158) “багатство; велика кількість” (\**bogatъ*); \**bujъstvo* (3 86) “нерозумність, безумство; буйство; сміливість” (\**bujъ* “нерозумний, безумний”); \**korl’evъstvo* (11 81) “королівська влада, сан” (\**korl’evъ*); \**malъženъstvo* (17 180) “шлюб” (\**malъženъ*); \**malъstvo* (17 183) “нечисленність; недорослість, малолітство” (\**malъ*) тощо.

9. За допомогою форманта **-ь** у праслов’янській мові утворювалися поодинокі назви узагальнених ознак, наприклад: \**čestъ* (4 107) “частина, доля, нагорода” (\**čestъ*); \**čistъ* (122) “чистота; очищення” (\**čistъ*); \**črnъ* (ЭССЯ 4 157, Sławski II 244) “чорнота, чорний колір” (\**črnъ*); \**gorьčъ* (ЭССЯ 7 54) “скорбота, мука” (\**gorькъ*); \**l’utъ* (15 227) “зло, шкода; відчуття роздратування, гніву” від \**l’utъ(jь)*.

10. Інші словотвірні засоби виявилися непродуктивними у творенні узагальнених назв ознак праслов’янської мови:

**-ežъ** – \**l’utežъ* (221) “ідкість, гострота; холодна погода; гнів” твориться від \**l’utъ(jь)* “злий, суворий, жорстокий”; \**mokrežъ* (19 135) “вологість, мокрість” від \**mokrъ(jь)* “мокрый”;

**-ja, -jъ** – \**bělota* (2 75) від \**bělъ* за допомогою похідного форманта **-otja** або від іменника \**bělota*; \**golota* (6 213) “нагота, оголеність” (від \**golъ* або \**golota*); \**bridja, bridjъ* (3 26) “гіркота” (\**bridъкъ*);

**-ьda, -oda** – \**pravьda* (Sławski I 63) твориться від \**pravъ* “справедливий, правий”; \**krivьda* (ЭССЯ 12 175, Sławski I 63) “зло, підступність, несправедливість” (\**krivъ* “неправий, несправедливий; злий, винний”); \**svoboda* (Sławski I 63) від

\*svobъ “власний”;

**-adъ, -edъ** – \*kyslědъ (64) “кислота, кислий смак” (\*kyslъ); \*mokr’adъ, \*mokrědъ (64) “мокрість, вологість” (\*mokrъ); \*črn’adъ, \*črnědъ (64) “чорнота” (\*črnъ);

**-ava** – \*črnava (II 234) “чорнота” продукується від \*črnъ; \*dal’ava (330) від \*dalъ(jъ), \*dal’ekъ тощо.

**Висновки.** Найпродуктивнішим у словотворенні назв узагальнених ознак у праслов’янській мові виступає суфікс **-ostъ**, із яким конкурував формант **-ota**. Рідше у словотвірній структурі відприкметникових абстрактів спостерігаються суфікси **-ina, -izna, -ica, -ьba, -oba, -yni**. Інші дериваційні засоби (**-ežъ, -ja, -jъ, -ьda, -oda, -adъ, -edъ, -ava**) трапляються в поодиноких похідних, що не оформлюють виразних лексико-словотвірних типів.

#### *Умовні скорочення назв джерел:*

- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
- ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 1–39. – М.: Наука, 1974–2014.
- Sławski Sławski F. Słownik prasłowian’ski / F. Sławski. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. – Т. 1–3. – 1974–1979.

#### *Література:*

1. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / Л. М. Полюга. – К.: Наукова думка, 1991. – 240 с.
2. Шатохина М. П. Изучение отвлеченной лексики: история и традиции / М. П. Шатохина // Известия Саратовского университета. Серия Филология. Журналистика. – 2011. – Т. 11. – Вып. 1. – С. 3–6.
3. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 408 с.

4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1966. – 596 с.

5. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс **-ина**) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя–Ялта–Київ : ТОВ ФЛПС" ЛТД, 2009. – 252 с.

6. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс **-иця**) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Київ–Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 206 с.

7. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego / F. Sławski // Słownik prasłowian'ski. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdan'sk. – T. 1. – 1974. – S. 43–141.

**Сероштан Т. В. Лексико-словообразовательные типы названий отвлеченных признаков в праславянском языке**

**Аннотация.** Стаття посвящена дослідженню лексико-словообразовательних типів названь отвлеченних признаков на матеріалі праславянського мови. Установлено, що в дописьменний період найбільш продуктивними формантами були **-ostь** і **-ota**. Реже деадъективи з абстрактним значенням формувались з допомогою суфіксів **-ina**, **-izna**, **-ica**, **-ьba**, **-oba**, **-yni**.

**Ключевые слова:** абстрактное существительное, деадъектив, лексико-словообразовательный тип, суффикс, формант.

**Siroshtan T. The Word-forming Types of Generalized Nominations of Attributes in the Old Slavonic Language**

**Summary.** The article is devoted to the study of the word-forming types of generalized attributes on the base of the Old Slavonic language. It was established that during the pre-written period the most productive formants were suffixes **-ostь** and **-ota**. Adjectives with abstract meaning were rarely formed with the help of formants **-ina**, **-izna**, **-ica**, **-ьba**, **-oba**, **-yni**.

**Key words:** abstract noun, adjective, word-forming type, suffix, formant.